

Борис Олександров

„СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” —

— ПАМ'ЯТНИК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Видавництво "Молода Україна",

Торонто, 1960.

Наклад 500 прим.

**Друкарня "КИЇВ"
686 Richmond St. W., Toronto, Ont. Canada**

Борис Олександров

„СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ“ —

— ПАМ'ЯТНИК СТАРОУКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА.

Нарис.

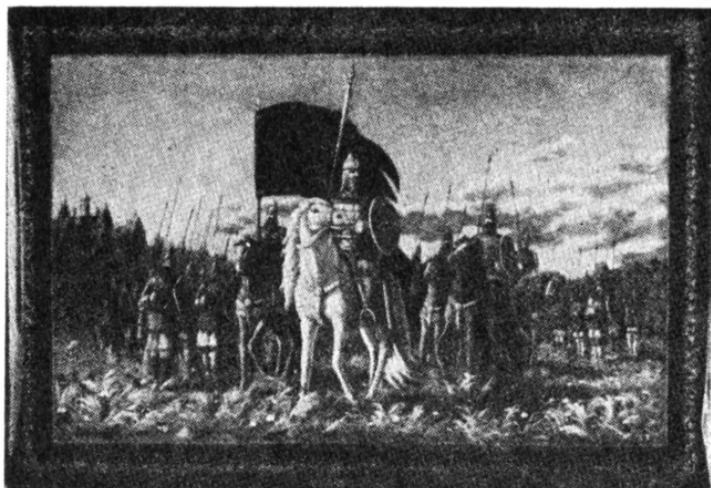
Видавництво "Молода Україна",
Торонто, 1960.

Borys Olexandriv

The TALE of the ARMAMENT of IGOR

E s s a y

Published by "Moloda Ukraina"
Toronto 1960.

Ігорів похід. Мініатюра В. Мужника, 1950 р.

Незрівнянний пам'ятник староукраїнського письменства "Слово о полку Ігоревім", роздобутий понад 165 років тому графом А. Мусін-Пушкіним у Спасо-Ярославському монастирі, був явищем настільки незвичайним і настільки значимим у своїх потенційних наслідках, що над ним десятками років працювали і жалевно працюватимуть у майбутньому цілі генерації славістів — як на слов'янських землях, так і за їх межами. Досить згадати, що за цих півтораста років з'явилося друком (крім нота-

^{*)} Більшість видань подають назву "Слово о полку Ігореві", однак збірка найновіших перекладів і перепісів, що вийшла в серії "Бібліотека поета" в Києві 1955 р. має назву "Слово о полку Ігоревім".

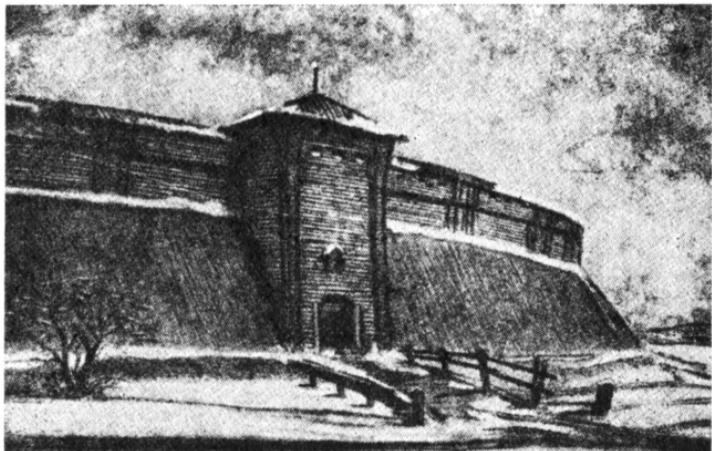
ток і газетних статтей) понад 500 визначніших дослідницьких праць¹ (біля трисота з них на мовах західноєвропейських), а саме “Слово” понад 50 разів перекладене на різні мови. Імена літературознавців та істориків, що працювали над дослідженням “Слова”, величезна кількість літератури, написаної ними на цю тему, різноманітні, іноді взаємо-заперечливі, висновки дослідників-славістів з природи тих чи інших місць “Слова” або й самого твору як цілості — усе це свідчить, що в руки Мусін-Пушкіна потрапив виняткового значення документ, який дає цілком нову проекцію на історію не тільки староукраїнського, чи як звали його в ті часи, староукраїнського письменства, але й на історію слов'янських літератур у цілості. Один з найбільших чеських славістів Ян Махал так характеризує “Слово”:

“Староруська література може гордитися художнім пам'ятником високої літературної вартості”². Сербський письменник І. Шайкович у другому виданні свого перекладу “Слова” пише, що воно є “найвищим твором староруської і взагалі слов'янської літератури”³. Відомий французький письменник А. Рембо у книзі “La Russie épique”, част. 2-га (стор. 195-223) пише, що «“Слово” для руських набагато більше, ніж для нас “Пісня про Ролянда”, бо воно єдине в своєму роді. Воно є

¹⁾ Д. С. Лихачов, на підставі новіших даних, подає цифру 1000.

²⁾ J. Machal. Slovanske literatury. Dil. I. V. Praze, 1922, str. 35, 38.

³⁾ Песма о воеванью Игореву, руски епски спев из XII веки, превоео Др. Иван Шайкович, Друго изданье, Хелсинки, 1939, предговор, стр. 2.

Ворота староруського города. Гравюра В. Матвієва
по реконструкції П. Раппапорта, 1954 р.

тим, чим були для греків поеми Гомера, чим є для німців Нібелунги — дорогоцінність національної літератури⁴. Надзвичайно високо оцінює “Слово” професор слов’янських літератур в неаполітанському університеті Етторе Ло Гатто. Він пише, що “Слово о полку Ігоревім” є “свідченням великих можливостей руської поетичної творчості, які зазнали тяжких і жахливих випробувань, перше ніж змогли втілитися у великому поеті декілька століть згодом”⁵. Німецький славіст Вільгельм Грімм порівнює “Слово” з “цілющим і освіжуючим альпійським потоком, що виривається з надр землі,

⁴⁾ A. Rembaud. “La Russie épique”, Paris. 1876, 214—215.

⁵⁾ E. Lo Gatto. Storia della litteratura russa, volume primo, Roma, 1928.

з невідомою ботанікові наново відкритою рослиною, форми якої прості, але вражають закінченістю і досконалістю”...⁶

А англійський перекладач “Слова” Леонард Магнус, відзначаючи неповторну індивідуальність “Слова”, пише: “Стиль твору енергійний і повний сили... Точність і стисливість, поєднані з поетичним викладом і багатством поетичних образів, взятих зі світу природи, — ось характеристичні риси стилю “Слова”.⁷ Але найкраще визначення ролі і ваги “Слова” дав його довголітній дослідник, автор одної з найкращих монографій про “Слово” Є. В. Барсов. Називаючи цей твір безсмертним, він пише, що “Слово” — “це той прапор, що зробив нас великим народом, ввів нас у всесвітню історію і зробив нас юсіями загальнолюдської культури”.⁸

Можна було б продовжувати цього роду цитати до побільшення їх кількості багаторазово, але в цьому нема потреби, бо й з наведеного вгорі видно, як сколихнуло якнайширші ряди славістів у слов'янському і неслов'янському світі відкриття незрівнянного зразка староруського княжого епосу. Об'ективність вимагає сказати, що в потужному хорі захоплених голосів були й окремі голоси скептиків — від сучасників Мусін-Пушкіна Каче-

---

⁶⁾ W. Grimm (рецензія на переклад І. Мюллера, 1811 р.). *Kleinere Schriften, Zweiter Band*, 1892, S. 41.

⁷⁾ The tale of the armament of Igor, A. D. 1185. A russian historical epic. Edited and translated by L. Magnus, Oxford University Press, 1915, Preface.

⁸⁾ Е. В. Барсов, “Слово о полку Игореве”, как памятник Киевской дружинной Руси, М. 1887, т. I, замість епіграфа.

ИРОНИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ
о
ПОХОДѢ НА ПОЛОВЦОВЪ

УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СѢВѢРСКАГО

ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,

писанная
стариннымъ русскимъ языкомъ
въ исходѣ xii столѣтія

съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣціе.

МОСКВА
въ сенатской Типографіи,
1800.

новського і Сенковського почавши і відомим французьким славістом, професором Collège de France А. Мазоном кінчаючи. Проф. А. Мазон та ще деякі паризькі славісти (Луї Леже, А. Вайан, М. Горлин, Б. Унбегуан) висловили припущення, що “Слово” не оригінальний твір, а геніяльна підробка пізнішого походження, на зразок відомої підробки “Пісень Оссіяна”, зробленої шотляндським поетом Макферзоном. Проти цих невмотивованих ніякими серйознішими аргументами тверджень виступив цілий ряд славістів (Р. Якобсон, А. Брюкнер, І. Шайкович, А. Погодін, Є. Ляцький та ін.), довівши на підставі найновіших досліджень, зокрема праць відомого київського славіста акад. В. Перетца, цілковиту безпідставність сумнівів А. Мазона та його групи. Характерний, між іншим, вислів Пушкіна з приводу припущення деяких російських скептиків того часу; відкидаючи думку про підробку, Пушкін каже, що російські письменники XVIII ст. “не мали всі разом стільки поезії, скільки є її в плачі Ярославни, в описі битви і втечі”.⁹⁾

Розгляньмо ж бодай коротко, у максимально сконденсованій формі, які прикмети “Слова” роблять його одним безсмертним пам’ятником культури не тільки Київської Русі, але й всього слов’янського світу. Справа тут не в переказі історичних фактів (вони тільки в незначній мірі доповнюють відомі вже з літопису дані), а в великій поетичній силі твору, в його художній правді й самобутності. Хоч майже одночасно зі “Словом” на Заході створюється “Пісня про Ролянда”, ліричні пісні

---

⁹⁾ А. С. Пушкин. Замечания на песнь о полку Игореве. Полн. собр. сочинений, изд. Academia, 1936, т. V.

про розлуку та скандинавські саги, а на Сході велична поема “Витязь у тигровій шкурі” Шота Руставелі, то лише ця остання в якісь мірі дорівнює “Слову” своєю кольоритністю й багатством звуків. Як слушно зауважив ще А. Міцкевич, “Слово” має набагато земніший, природніший характер, ніж скандинавські саги; щодо “Пісні про Ролянда”, то “Слово” набагато глибше своєю символікою та ідейною стороною; в ньому менше фантастично-казкових елементів, ніж у згаданій “Пісні”, де герой срудує чудодійним мечем, а сонце зупиняється на три дні, в час яких французи розбивають ворога. Хоч у заспіві до поеми автор “Слова” скромно вирішує розпочати його “по былинамъ сего времени”, а не по “замышленю Боянью”, він насправді подає ряд картин такого рівня, що вони й донині лишаються довершеними зразками поетичної майстерності, не темніючими від часу. Це пояснюється, передовсім, органічною близькістю автора до народної поезії, до земної, баченої й чутої краси навколошнього світу, що живила його творчу уяву — до срібних берегів рік, до синього Дону, черлених щитів, сірих вовків і сизих соколів, золотоверхих теремів, клекоту птиць, шуму стягів і дзвону зброй. Природа в “Слові” жива й одухотворена, невіддільна від світу людини. У її прихильності чи гніві — запорука успіху чи невдачі. Прекрасний образ дружини Ігоря Ярославни, що в Путівлі на стіні плаче за своїм полоненим чоловіком і звертається до Вітру, до Дніпра і Сонця, щоб допомогли Ігореві визволитися з полону — не має собі рівного в літературі того часу. “Монолог Ярославни, — пише А. Рембо, — це, можливо, не так скарга, як заклинання, і найпрекрасні-

ший пам'ятник такого жанру в цілому європейському язичестві".¹⁰

Князь Ігор Святославич, картина худ. М. Грачова, 1951 р.

Починається “Слово” урочистим, поетичним заспівом, у якому, ніби в противагу своїй власній

---

¹⁰) A. Rambaud. “La Russie épique”, Paris, 1876, c. 207—220.

скромній особі, автор згадує “вѣщаго Бояна”, “словія старого времени”, який “не 10 соколовъ на стадо лебедѣй” пускав “нѣ своя вѣщіа прѣсты на живая струны вѣскладаше; они же сами княземъ славу рокотаху”. І, звертаючись до Бояна, автор ніби висловлює жаль, що немає старого співця, щоб “сia плѣкы ущекоталь, скача славію по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы”, “...рища въ тропу Троянию чресть поля на горы”. Бо пісні, які складав Боян, справді гідні великого майстра: “Комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Кыевѣ. Трубы трубять въ Новѣградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ”.

Але ніби визнавши себе неспроможним дорівняти обдарованому надзвичайною фантазією Боянові, невідомий автор “Слова” виявляє виняткову силу поетичного таланту, при чому ширшого діапазону, ніж Боянів, бо коли Боян звичайно співав славу князям, то автор “Слова” не тільки прославляв їх, але й був їх суворим суддею. Гарячий патріот, якому найдорожчі честь і добро Русі, він з хвилюванням і обуренням осуджує міжусобні чвари князів, що замість єдності у боротьбі зі спільним ворогом “мечем крамолу коваше, и стрѣли по земли съяше”. Гостро осуджує він родонаочальника князів Ольговичів — Олега Святославича, внука Ярослава Мудрого, якого називає “Гориславичем”, маючи на увазі горе, яке приніс він руській землі своїми повсякчасними крамолами: “тогда по Русской земли рѣтко ратавѣ кикихуть, нѣ часто врани граяхуть, трупна себѣ дѣляче, а галици свою рѣчъ говоряхуть, хотять полетѣти на уедие”. З гіркотою говорить він і про полоцького князя Всеслава, хороброго, але постійно неспокійного, непрікаяного невдаху, розшарпаного ним же ви-

кликаними міжусобицями; докоряє й сіверським князям на чолі з Ігорем за їхні відокремлені дії проти половців. Інших руських князів автор “Слова” згадує з великом пієтизмом, повсякчас підкреслює їх велич і хоробрість, гіперболізує їх воєнні заслуги. З особливою любов’ю і симпатією змальовує він курського князя буй тура Всеvoloda, в якому бачить уосіблення княжого і взагалі воянського героїзму. “Яръ туре Всеvolodъ! — звертається він до нього в одному з частих у “Слові” ліричних звернень, — Стоиши на борони, прыщеша на вои стрѣлами, гремлеши о шеломы мечи харалужными. Камо, туръ, поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежать поганыя голови половецкыя”. Його захоплює відвага Всеvoloda, який у розпалі запеклого бою з половцями забув “чи и живота, и града Чрънигова отня злата стола, и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны свычая и обычая?” У гарячих словах автор знову і знову закликає князів забути про незгоди і виступити спільними силами “за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича!”

Розгляньмо, якими засобами користується автор “Слова” для найяскравішого змалювання Ігоревого походу, а передовсім — якими засобами намагається він найповніше і найпереконливіше провести головну ідею твору — необхідність єдності князів у обличчі загрози з боку половців. Арсенал художніх засобів його, як на той час, воїстину подивугідний. Цій меті невідомий автор, найвірогідніше дружинник князя Ігоря або київського князя Святослава, підпорядковує усе: і прецизно скомпоновану архітектоніку твору, і часті реторичні звороти, і ліричні відступи, і глибоку народню символіку, і такі поетичні метафори, гіперболи, по-

рівняння, епітети й алітерації, що рядки його поеми захоплюють читача й тепер, майже по восьми століттях з часу її написання.

Віще затемнення сонця. Гравюра Ю. Шюблера
по малюнку А. Земцова, 1890 р.

Опис походу починається з зустрічі князів Ігоря і Всеволода. Автор “Слова” зворушений дружбою і теплотою у взаєминах цих двох князів. Ігор

жде не просто брата, а “мил-брата” Всеволода. Зустрівшись з Ігорем і немов усвідомлюючи можливу єдність їхньої долі в цьому небезпечному поході, Всеволод каже: “Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый ты, Игорю, оба есвѣ Святъславичъ!” А кількома рядками нижче автор сповіщає про лиховісний знак майбутньої поразки Ігоревого війська — сонячне затемнення, що справді мало місце в кадвечір’я 1 травня 1185 року. Але й цей лиховісний знак, що мусів гостро вразити уяву проїнятих язичеськими віруваннями й одухотворяючих природу “русичів” — не захитав вояцької постави Ігоря. “Хощу бо, — рече, — копіе приломити конець поля Половецькаго съ вами, русици; хощу главу свою приложити, а любо испiti шеломомъ Дону”. Короткими, але яскравими словами окреслює поет образ мужнього, трохи безрозсудного князя, якого ніщо не спиняє на його славному, але трагічному шляху.

З неменшою майстерністю зображені і рядові дружинники, про яких Всеволод з любов’ю й гордістю говорить: “А мои ти куряни свѣдоми къмети; подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣны, конець копія въскорѣмлени; пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени; сами скачуть, акы сѣрии влъци въ полѣ, ищучи себѣ чти, а князю славѣ”. В цій короткій, ляпідарній характеристиції розкрито всесторонню картину вояцького виховання тих часів, вояцьких звичок і традицій, при чому зроблено це надзвичайно візуально, барвисто, і одночасно — з максимальною стисливістю вислову.

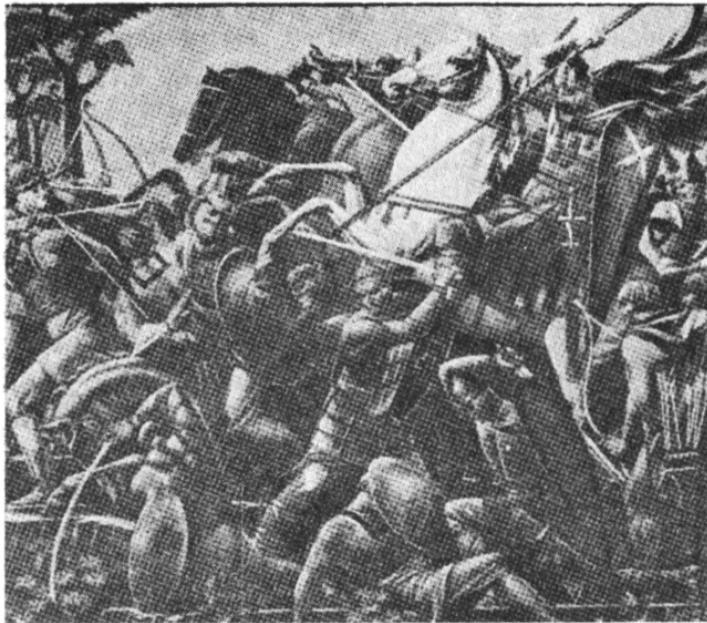
А далі йде картина надзвичайної широти й експресії, сповнена якоюсь моторошною первісністю,

передчуттям чогось трагічного і неминучого. Вступивши в золоте стремено, князь Ігор поїхав по чистому полю, а “солнце ему тъмою путь заступаше; нощь, стонущи ему грозою, птичи убуди; свистъ звѣринъ въста; збися Дивъ, кличетъ връху древа: велитъ послушати земли незнамъ — Вльзѣ, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню; и тебѣ, тъмутороканьский блъванъ!” “...влѣци грозу въсрожать по яругамъ, орли клектомъ на кости звѣри зовуть; лисици брешуть на чръленыя щиты”. Картина замикається, мов обрамовується, тужним, пройнятим зітханням, окликом: “О Руская земле, уже за шеломянемъ еси!”

З цього уривку бачимо, що автор “Слова” одухотворює природу, змушує її брати активну участь в тому, що відбувається серед людей. Як і люди, так і природа, зокрема звірі, а також часто згадувані в “Слові” язичеські боги (Див, Стрибог, Даждбог, Діва, Хорс, Карна і Жля) поділяються на два табори — один прихильний русичам, а другий — половцям. В цей спосіб автор надає особливової значимості подіям, робить їх набагато драматичнішими. Щоб надати справі ширшого, заторкуючого всю Руську землю значення, автор не обмежується територіями, безпосередньо зв'язаними з походом, а втягає в дію “Слова” величезні географічні простори. Тут і Волга, Дніпро, Донець, Дунай, Рось, Сула, Немига, тут і Корсунь, Київ, Тъмуторокань, Полоцьк, Чернігів, Курськ, Білгород, Галич, Римів, Путівль — і вся Руська земля, та земля, що в суті речі є першим і найголовнішим героєм його твору.

Такий географічний засяг дії “Слова” надає творові грандіозного подиху широти та в свою чергу обумовлює потребу у гіперболічній швидкості руху

в м'юому дійових осіб. Всеслав виходить опівночі з Білгорода, а на ранок “вознзи стрикусы отвори врата Новуграду, розшибе славу Ярославу, скочи влькомъ до Немиги съ Дудутокъ”..., “въ ночь влькомъ рыскаше: изъ Києва дорискаше до куръ Тымутороканя, великому Хръсови влькомъ путь прерыскаше”. Відчуття простору посилюється також образами птахів, що здійснюють великі перелети (“не буря соколы занесе чрезъ поля широкая; галици стады бѣжать къ Дону великому”...), краєвидами широкого поля, річок і яруг, шумом вітру-вітрила, що леліє кораблі на далекому синьому морі...

Битва з половцями. Малюнок С. Кобуладзе, 1946 р.

Перша битва завершується перемогою княжих воїнів над “погаными плъками половецкими”. Красній дівки половецькії, золото, поволоки й дорогі оксамити стали здобиччю переможців. Але не радує це княжих воїнів. “Орътъмами и японциами и кожухи начаша мости мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ, и всякими узорочьи половѣцкими”, бо не до них тепер, коли “Ольгово храбре гнѣздо далече залетѣло”. І автор не утрумується, щоб напередодні другої битви ще раз не похвалити Олегове “храбре гнѣздо”: “Не было оно обидѣ порождено ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чрѣнъи воронъ, поганый половчине!”

Але другий день не був щасливий для русичів. Тривожний настрій відчувається у надзвичайно образному і живому пейзажі, що його малює автор напередодні другої битви: “Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣт повѣдаютъ. Чрѣнья тучя съ моря идутъ, хотять прикрыти 4 солнца, а въ нихъ трепещутъ синіи млѣніи. Быти грому великому! Итти дождю стрѣлами съ Дону великаго!” Непривітно стрічає русичів половецький степ; Стрибожі внуки — вітри — віють стрілами на хоробре військо Ігореве... І знову тугою бринить тривожний авторів рефрен: “О Руская землѣ, уже за шеломянемъ еси!”

Скупими, але надзвичайно динамічними словами змальовує поет велику битву другого дня, що закінчилася поразкою хоробріх військ Ігоревих: “съ заранія до вечера, съ вечера до свѣта летять стрѣлы каленые; гrimлють сабли о шеломы; трещать копія харалужные, в полѣ незнаемъ среди земли Половецкыи. Чрѣна земля подъ копыты, костиши была посѣяна, а кровію польяна; тугою взидаша по Руской земли”...

Цю понуру баталістичну сцену автор вміло, з винятковим вичуттям того критичного моменту, коли емоційна напруга доходить до вершка, перериває своєрідним *decrescendo*, тихою, майже ліричною, вставкою-запитом: “Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями? Игорь плькы заворочаеть; жаль ему мила брата Всеволода”. І продовжує сумну розповідь: “Бишася день, бишася другий; третьяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы. Ту кроваваго вина недоста; ту пиръ докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо съ тугою къ земли преклонилось”.

Цим кінчається, якщо зробити умовний поділ “Слова” на тематичні підрозділи, його перша, надзвичайно яскрава з мистецького погляду, частина. Далі автор переходить до опису княжих міжусобиць, що спричинили стільки лиха Руській землі в минулому, що були однією з причин поразки Ігоревого війська у його самочинному, не погодженному з іншими князями, поході проти половців. Гарячий патріот, він не може примиритися з нешастям, що насувалося на рідну землю через княжі крамоли, і палкими, сповненими докору словами оповідає, як “жены рускія въсплакашась, аркучи: “Уже намъ своихъ миших ладъ ни мыслю смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядети”, як стогне “Кievъ тугою, а Черниговъ напастьми”, як “тоска розліяся по Руской земли”. І знову автор ”Слова” вдається до стилістичного відступу-узагальнення: “О, далече зайде соколь, птиць бъя, къ морю! А Игорева храбраго пльку не крѣсити”... По контрасту, наче намагаючись поставити перед очі своїх

сучасників образ кращих часів, він згадує недавню перемогу київського князя Святослава над половцями, коли князь “наступи на землю Поло-вецьку, притопта хльми и яругы, взмути рѣки и озера, иссухи потоки и болота. А поганого Кобяка изъ луку моря, отъ желѣзныхъ великихъ плѣковъ половецкихъ, яко вихръ, выторже: и падеся Кобякъ въ градѣ Киевѣ, въ гридницѣ Святъ-славли”. Поет вдається до свідомого гіперболізму, називає Святослава “грозним” і “великим”, хоч насправді цей князь не відзначався ні могутністю, ні величчю — аби тільки підкреслити і переконливіше наголосити необхідність об’єднання князів навколо київського “отнього” престолу. Цій меті служить також і “мутен” сон Святослава; понурі, сповнені зловіщої символіки речі бачить князь у своєму сні: чорне накриття (“паполому”) на “кровати тисовѣ”, синє вино “съ трудомъ” (тобто отрутво) змішане, ворін, що крячуть “у Плѣснysка на болоні”. Бояри бачать у цьому сні знак поразки Ігоря. “Тогда великій Святъславъ изрони зла-

Після битви Ігоря Святославича з половцями.
Картина В. Васнецова, 1880 р.

то слово, съ слезами смѣшено". Він докоряє Ігореві й Всеволодові за їхню необдуману жадобу слави і легковажну самовпевненість. Віддаючи належне їх хоробрості, він з жалем стверджує, що їх поразка принесе багато лиха руській землі і багато прикростей Йому, великому князеві. "Се ли створисте моей сребреней сѣдинѣ!" — з гіркотою вигукує він. Однаке князь не піддається зневірі. Наче сокіл, що навесні міняє пір'я і немов молодіє, Святослав стрясає з себе печаль, щоб не дати "гнѣзда своєго въ обиду".

Далі йдуть юдзничайно цікаві як художньо, так і своїм ідейним спрямуванням характеристики князів, що повинні озватися на заклик Святослава і заступитися "за землю Русскую, за рани Игоревы". Слід відзначити те, що автор "Слова" не обмежується одним загальним закликом, а знаходить на багато дієвішу й переконливішу форму — форму поіменних звертань, у яких виявляє не лише докладне знання обставин і спроможностей кожного князя, але також і його характер. Ось могутній суздальський князь Всеволод, що може "Волгу веслы раскропити, а Дон шеломы выльяти", ось Рюрик і Давид Ростиславичі, чиї хоробрі дружинники "рыкаютъ, акы тури, ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ", ось впливовий і могутній галицький князь Ярослав Осьмомисл, що "высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперъ горы угорскыи своими желѣзными плѣки, затворивъ Дунаю ворота" та багато інших, дрібніших князів; кожному з них знаходить автор схвалальні підбадьюючі слова, кожному нагадує про їх найкращі бойові подвиги, неодмінно кінчаючи своє звертання своєрідним рефреном, закликом постіяни "за землю Русскую, за раны Игоревы, буего

Плач Ярославни. Ілюстрація
А. Константиновського, 1952.

Святъславича". Тільки полоцьким князям, нашадкам славного Всеслава, не знаходить похвали автор "Слова" за те, що опустили стяги свої і "выскочисте изъ дѣней славѣ". Але немає відгуку від князів, немає згоди між ними, нарізно мають їх бунчуки, і тому "стонати Руской земли, помянувшe пръвую годину и пръвыхъ князей!" Цими скорбними словами кінчає автор другу частину своєї поеми.

Третя частина “Слова” починається з незрівнянного “плачу” Ярославни, дружини князя Ігоря, образ якої зайняв одне з перших місць в галереї жиночих образів не лише слов'янської, але й світової літератури. Недаремно німецький славіст А. Брюкнер у своїй праці “Echtheit des Igorliedes”¹¹ каже, що “плач Ярославни може з честю витримати змагання з кращими творами німецької і романської середньовічної літератури. На його думку, це “перлина староруської літератури, справжня і непідробна”. Величезна кількість поетичних переспівів “Плачу Ярославни”, зроблених різними поетами в різні часи, є найрацім доказом надзвичайної емоційної сили і художньої повноцінності цього геніяльного “плачу”. Рано-вранці плаче Ярославна на стіні старого Путівля, звертаючись не до людей, що неспроможні помогти їй, а до стихійних сил природи: вітру, сонця, Дніпра. Вона просить, закликає ці сили помогти її “Ладѣ” — дорогому чоловікові та його “воям” — дружинникам. І наче відгукнувшись на цей пристрасний плач, цей голос сильного, все-преможного кохання, природа помагає Ігореві у його втечі з половецького полону. “Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть, соловіи веселыми пѣсными свѣтъ повѣдаютъ”.

Ми вже згадували вище про активну роль природи в “Слові” — одухотвореної, діючої природи, що вникає в світ людських взаємин. Це пояснюється органічною близькістю автора “Слова” до народної поезії з її неперевершеною образністю та безпосередністю почуття. “Народня поезія, —

---

¹¹⁾ A. Brueckner. Echtheit des Igorliedes (Zeitschrift fuer slavische Philologie, 1937, Band XIV. Heft 1-2, S. 52.

пише М. К. Гудзій у передмові до одного з видань “Слова”¹², — навіяла авторові і ту задушевність, той глибокий хвилюючий ліризм, яким сповнений плач Ярославни, уподібненої до зозулі, що летить над Дунаєм і думає про те, щоб у злощасній для Ігоря Каялі-річці намочити свій бобровий рукав і витерти ним криваві раки князя на його могутньому тілі. Гідний подиву своєю силою мотив діяльного жіночого кохання, втіленого в Ярославні, що перемагає всі перешкоди, які заважають коханому чоловікові, що начебто магічно сприяє звільненню його з полону — цілком від народньої поетичної творчості”.

Закінчується “Слово” описом Ігоревої втечі з полону; цей опис переходить в урочистий гимн в честь повороту Ігоря: “Солнце свѣтится на небѣсѣ, Игоръ князь въ Русской земли. Дѣвици поютъ на Дунаи, въются голоси чрезъ море до Кieва. Игорь ѿдетъ по Боричеву къ святѣй богородици Пирогошѣй. Страны ради, гради весели”. Здравицею в честь князів Ігоря, Всеволода й Володимира (сина Ігоревого) та їх дружин закінчується ця безсмертна поема.

На основі зробленого вище стислого переказу тексту й коментарів до нього бачимо, які композиційні й стилістичні засоби вживав автор поеми для найкращого здійснення поставленого перед собою завдання. Досконало обізнаний із тогочасною літописною літературою, він не обмежився її порівняно скрупими стилістичними засобами, а сміло вдався до невичерпного джерела народньої творчости з її неперевершеною образністю і символі-

---

¹²⁾ “Слово о полку Ігоревім”, в-во “Радянський письменник”, Київ 1955, стор. 14.

кою. З літописної спадщини автор “Слова” міг взяти певні реторичні звороти, порівняння й паралелізми, в певній мірі ритмічну структуру мови з її повтореннями й замиканням суміжних фраз дієсловами, іноді римованими одне з одним. Ці стилістичні особливості наявні в “Слові”. Але автор не користувався готовими зразками, а розробляв свої художні засоби самостійно, на книжному чи усно-поетичному матеріялі як стилістичному підґрунті, залишаючись настільки самобутнім, що про наслідування, хоч би в деяких окремих частинах “Слова”, не доводиться й говорити.

В багатому арсеналі художніх засобів автора значне місце займають епітети, особливо у таких сполученнях з іменниками, що не лишають жодного сумніву щодо їх спорідненості із народньою піснею: “синее море”, “черный воронъ”, “серый вльци”, “кровавыя раны”, “острыя мечи”, “милый братъ”, “студена роса”, “шизый орел”, “чръная тучя”, “чистое полѣ”. У епітетах величального стилю автор часто користується епітетом “златой” із його похідними: “златокованый столъ”, “златоверхий теремъ”, “злаченный шеломъ”, “златъ стремень”, “злато съдло”, “злато слово”; часто зустрічається епітет “сребреный”: “сребреными струями”, “на своихъ сребреныхъ брезѣхъ”, “сребреной съдинѣ”, а також і “чръленый”: “чрълеными щиты”, “чръленъ стягъ”, “чрълена чолка”. Там, де автор хоче емоційно посилити епітет, він змінює його з “чръленый” на “кровавый”: “кровавыя зори”, “кровавое вино”, а також трава, рани. Зустрічаються й метафоричні епітети: “живая струны”, “вѣщіа прѣсты”, “желѣзныя пльки” тощо. Надзвичайно багате “Слово” на порівняння, звичайні й паралельні, з елементами символіки,

Опера "Князь Ігор" у постановці Ленінградського театру.
Кончак — арт. А. Леушкин, половчанка — арт. Г. Райцих.

взяті майже поспіль з природи, особливо з звіринного світу; так, Боян порівнюється з солов'єм, а також із сірим вовком, що скаче по землі, та орлом, що ширяє під хмарами; "поганий половчанин" з чорним вороном; князі — з сонцем, місяцем, з соколами; Ярославна — з зозулею і т. д. Прикладом розгорнутого порівняння, що також зустрічається в "Слові", є порівняння віщих перстів Бояна з десятьма соколами, які мисливець "пушашеть на стадо лебед'ї"; Боян кладе ці персті на живі струни, а вони "сами княземъ славу рокотаху".

Поруч з порівняннями зустрічаємо й паралелізми-протиставлення: “Дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша, а храбріи русичи прегородиша чрълеными щиты”. Багате “Слово” і на реторичні фігури, переважно питання й відповіді (“Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями? Игорь плѣкы заворачиваеть; жаль бо ему мила брата Всеволода”), а також і реторичні вигуки (“Дремлетъ въ полѣ Ольгово хоробroe гнѣздо. Далече залетѣло!, або “О, далече зайде соколь, птиць бъя, къ морю!”, або “А Игорева храбраго плѣку не крѣсити!”). Застосовує автор і такий стилістичний засіб як повторення — чергування речень однакової синтаксичної конструкції, іноді з анафоричним повторенням початкового слова: “**Игорь** спить. **Игорь** бдитъ. **Игорь** мыслю поля мѣритъ”; “**Ту** ся брата розлучиста на брезѣ быстрой Каяли. **Ту** кровавого вина не доста; **ту** пиръ докончаша храбріи русичи”. Часто зустрічаються плеоназми (“вѣтрѣ-вѣтрило”, “мыслю смыслити”, “думою сдумати”), рефрени, про які вже згадувано вище, гіперболи як у змалюванні явищ природи, так і людських прикмет, зокрема сили й мужності князів, емоційно насычені зразки монологічної мови (“Золоте слово” Святослава), багаті й вишукані метафори, віртуозно вплетені в розповідь. Ігор “истягну умъ крѣпостю своею и поостри сердца своего мужеством”, горе “пасеть птиць по дубю”, “говоръ галичъ убудися”, князь “изрони жемчужну душу”, “кровавыя зори свѣтъ повѣдаются” і т. д.

Поетичний стиль “Слова” надзвичайно збагачений символічним методом зображення подій і явищ — методом, що надзвичайно важить на загальній образності твору. Так, половецьке військо симво-

лічно уподоблюється до чорних хмар, битва — до весільного бенкету, поразка полоцького князя біля річки Немиги, де полягло кістюми багато княжих воїнів — до молотьби “ціпами харалужними”. Треба відзначити, що художні засоби, якими користується автор “Слова”, мають своє коріння у народньому побуті, в головному тоді культі мисливства й хліборобства, у релігійній обрядовості, аж до первісних заклинань і величань. Це останнє особ-

Опера “Князь Ігор” у постановці “Великого Театру”.
Артист М. Михайлов у ролі Кончака.

ливо відчувається у “плачі” Ярославни. Не чужий авторові і такий стилістичний засіб як алітерація (“труби трубять въ Новѣградѣ”, “потопташа поганыя плѣкы половецкыя”, “пороси поля покрывають”), що надають поемі своєрідного пісенного ритму, хоч тяжко припускати, що “Слово” — це віршовий твір. Це радше чергування віршових і прозових, у основі своїй речитативних фраз, видовжених чи скорочених відповідно до ходу дії. Там, де цього вимагала дія, пожавлювався та поглиблювався ритм; там, де розповідь велася спокійно й плавко, уповільнювався й ритм та видовжувалася речитативна фраза.

“Слово о полку Ігоревім” є найкращим свідоцтвом того рівня культури, якого досягла княжа Київська Русь у віддалені від нас століттями часі. Поруч з іншими пам’ятками словесного, малярського та будівельного мистецтва — “Слово о полку Ігоревім” зайняло одне з перших місць серед здобутків української старовини, незрівнянною силою свого духа і своєю поетичною геніальністю забезпечивши собі бессмертність.

На початку цього нарису вже згадувано про велику кількість дослідників та інтерпретаторів “Слова”, чиї праці не тільки внесли ясність у окремі місця цього спершу не зовсім зрозумілого твору, але й сприяли його широкій популяризації. Це були не тільки вчені, але й письменники, поети та образотворчі мистці. На українському ґрунті зацікавлення до “Слова” вперше виявили М. Шашкевич та Ів. Вагилевич. Перший з них 1833 року переклав ритмічною прозою “Плач Ярославни”, зі збереженням змісту та стилістичних особливостей оригіналу. В 1837 році видатний український вченій М. Максимович вперше в Україні видав старо-

**Опера "Князь Ігор" у постановці "Великого Театру".
Арт. Б. Золотогорова у ролі Кончаківни.**

руський текст “Слова” з російським прозовим перекладом і примітками, а в 1857 році віршовану “Песнь о полку Игореве, переведенную на украинское наречие”... Безсумнівна спорідненість “Слова” з українськими народними піснями особливо підкреслена у перекладі Максимовича. Спробу перекласти “Слово” українською мовою робив і Шевченко. Перебуваючи на засланні у Новопетрівській фортеці, він писав до А. Козачковського: “Друже мій єдиний, пришли мені текст “Слова о

полку Ігоря”, а то на душі твої буде гріх, як не буде воно, це “Слово”, переведене на наш задушевний, прекрасний язик”. Але задум цей вдався йому лише частинно: він переклав тільки “Плач Ярославни” та уривок про битву на ріці Каялі. У прикметній йому “співомовній” формі переклав “Слово” у 1860 році Степан Руданський. У кінці 60-х роківувесь текст “Слова” переклав гексаметром Ю. Федъкович, наситивши його, як він казав, “багатим гуцульським язиком”. Неодноразово звертався до “Слова” також Ів. Франко, як у наукових працях, так і в художніх творах, зокрема в циклі віршів “На старі теми” (збірка “Семпер тіро”, 1906 р.), де виразно чуються мотиви й образи “Слова”. Стилем народніх дум переклав “Слово” в 1896 році Панас Мирний. З інших перекладів кінця XIX і початку ХХ ст. можна назвати переклади В. Кіндзерського (1874 р.), К. Шейковського (1885 р.), М. Чернявського (1894 р.), В. Щурата (1907 р.) та ін.

З перекладів, що з'явилися порівняно недавно, слід відзначити прозовий переклад проф. М. Грунського, зроблений у 30-х роках, поетичний переклад О. Коваленка, надзвичайно близький до оригінального тексту прозовий переклад Л. Махновця (1953 р.), а особливо незрівнянний переспів для дітей і юнацтва, зроблений 1940 р. Наталею Забілою. На високому рівні стоїть переклад видатного поета і вченого М. Рильського (перше вид. 1939 р.; друге — 1952 р.), що зберігши ритміку й пісенну мелодійність твору, дав переклад надзвичайної мистецької довершеності. Мотиви, теми й образи “Слова” зустрічаються в творчості М. Зерова, Ю. Клена, П. Филиповича, М. Рильського, А. Малишка, П. Воронька, Л. Первомайського, Є. Ма-

Видання "Слова о полку Ігоревім" різними мовами.

ланюка, Л. Мосенда, С. Гординського, І. Качуровського, Б. Олександрова та інших українських поетів в Україні й на еміграції.

“З юнацьких наших днів окрема, якасъ особлива, світла і тривожна пам’ять залишилась про “Слово”, — пише відомий педагог і викладач літератури А.

Макаренко. — “Раптом згадували “Слово”, згадували з неочікуваним, незрозумілим здивуванням, з непривычною теплотою і вдачністю невідомому чудовому поетові, сповненому пристрасти й очарування, щирості й краси, мужності й уроочистості”.¹³

Дозволимо собі закінчити цей нарис ще одною цитатою про “Слово” з праці видатного знавця літератури і народної творчості М. Рильського:

“Немеркнучим увійшло “Слово о полку Ігоревім” в золоту скарбницю людства, бо таїть воно нев’янучої краси поетичні образи, бо вчить нас любити вітчизну і її синів”.¹⁴

---

¹³⁾ “Слово о полку Игореве в иллюстрациях и документах”, под редакцией Д. С. Лихачова, Ленинград 1958, стр. 163.

¹⁴⁾ Там же, стор. 162.

Література:

1. “Слово о полку Игореве”, сборник статей под ред. И. Г. Клабуновского и В. Д. Кузьминой, изд. государственный литературный музей, Москва, 1947.
2. “Слово о полку Игореве в иллюстрациях и документах” под ред. Д. С. Лихачова, Ленинград, 1958.
3. “Imagery of the Igor’s tale” by Justinia Besha-gov, Leiden, E. G. Brill, 1956.
4. “История древней русской литературы”, Н. В. Водовозов, Москва, 1958.
5. “Історія Української Літератури” т. I, вид. Академії Наук УРСР, Київ, 1954.
6. “Слово о полку Ігоревім” під ред. Є. Ю. Пеленського, Krakiv—Lviv, 1944.
7. “Слово о полку Ігоревім” під ред. М. К. Гудзія і В. Л. Микитася, в-во Радянський письменник, Київ, 1955.

